

SZÁZÖTVEN VARIÁCIÓ A LÉLEK ÁLLAPOTAIRA Vörös István: *Százötven zsoltár*

„Időszerű vagy még?”
(Takács Zsuzsa)

Vörös István nem a *Százötven zsoltár* alkotása kapcsán érezte először annak fontosságát, hogy átírjon egy bibliai szövegegységet, hiszen már egy 1988-as elbeszélésében is megjelenik a Teremtéstörténet átdolgozása, melyet egy újabb követ a *Szejk gyóntatója* című prózakötetében, s több Miatyánk- és Evangélium-feldolgozása is ismert.

„1 Csak az lehet boldog, aki / jó is. — mondja a Zsoltár. / 2 De ki lehet Zsoltár?” (*I. zsoltár*) — vág a dolgok középebe már a kötet első soraiban jellegzetes gondolatátvitelével Vörös István zsoltárátírata, azonnal a *különös* hatását keltve, hogy ezen át vezessen el költői világába, melyben beszédmódja, semmit magától értetődőnek nem vévő kérdésvetéseit otthonosan berendezett költészeti környezetben létezhetnek. Hisz a különös mindig valaminek a viszonylatában lehet különös, s csakis addig, míg helyet nem talál valami általános keretei között, így ami a különös erejével hat a bibliai Zsoltárok könyve felőli olvasatban, a magyar zsoltáríró hagyományban, az megszokottnak, általánosnak tűnik akár Vörös István korábban megjelent szövegeinek ismeretében, akár a cseh irodalom néhány kiemelkedő alakja felől megközelítve vagy Pilinszky János *Kráter* című kötetéből kiindulva. A különös azonban véget is ér, amint valami általános alá sorolódik be (akár Kant elgondolása alapján az ítélőerő és az ész révén, amely a *különöst* az általános alá *szublimálja*, illetve általa *határozza meg*¹), s épp ez jelentené a veszélyforrást, amely elől Vörös István szövegei improvizatív és invenciózus jellegükkel kitérést keresnek.

Korántsem egységes, mégis jellegzetes beszédmód kíséri végig az olvasót a kötetben, mivel a teremtett világnak (vele együtt a Teremtőnek) egyetlen apró részlete nem marad, ami a beszélő figyelmét elkerülve mentesülne az átváltoztatás és szürreális megidézés eseményétől. Önálló, sőt talán még önműködő világ is ez — miként egy korábbi verseskötete, a *Vörös István gép vándorévei* címet viseli, utalva a versírás lehetséges automatizmusára, szürrealizmussal is rokonszenvező, elidegenítő poétikájára, mely ennek a kötetnek is alkotó összetevője: „Ki vagyok helyezve bankszámlákra, / mindenféle memóriákra, / saját magamat elmentem, és egy kis dobozkában / magammal hordozom.” (*IX. zsoltár*). Ebben a költői világban

semmi sem egyértelmű, főként nem magától értetődő, ahogy a költői hang megtalálása sem az, melynek folytatólágossága, a változás karakterének nyelvbe íródása adja meg az állandóságot, a változás állandóságát a szövegek mögött. Ez a szemlélet nem hagyhatja hidegen magát a beszélőt sem, aki csak azért lehet egyáltalán viszonylag stabil képzet, mert a változást írja magára. A változást pedig végső soron a világ változásával teszi egyenlővé „Új utakat járok, és / új idők jönnek. Én / nem változtam, csak / a világ. Most megint / olyan, mint az eggyel / ezelőtti változás előtt.” (*XXXIX. zsoltár*). Ahogy az irodalmár Vörös István Bertók László költészetében is ezt a vonást érzékeli meghatározónak, a változás karakterét az irodalmi hagyományok leborításában majd azok eredeti, csak rá jellemző újraírásában megjelölve: „Szoneteket ír, de már nem egyszerűen egyéni ízüek ezek a versek, hanem radikálisan újítók, csak az övéi.”²

Ezeket a meglátásokat pedig már saját zsoltárátíratainak meghatározásához is kölcsön vehetjük, annál is inkább, mert Vörös István maga is hasonlóan látja tulajdon írásait, amint ez egy beszélgetésrészletből kiderül: „Én magam olyan mértékben bontottam át ebben a könyvben a magyar, a cseh, a karkai irodalmat, olyan mértékben engedtem be a világomba, hogy saját, jól felfújó írói énem szétrobbanni volt kénytelen, hogy tizenöt darabban újrakezdje.”³ Az elemekre, atomokra bontás, majd az ezt követő újraalkotás a zsoltárok poétikája is egyúttal, s Bertók László hangjának megtalálása után idekívánkoznak a Bertók-haikukra rájátszó zsoltársorok, melyek azonban már a *Százötven zsoltár* öntörvényű világának a keletkezéstörténetére, az írás fikatív terére nyújtanak rálátást: „Befelé fordulsz. Magadnál / is beljebb. És ami kint maradt, / már nem is olyan fontos.” (*CXII. zsoltár*). A költői világ tehát önmagából táplálkozik, önmagára utal, jelentése is önmagára vonatkozóan, önmagáról áll, ugyanakkor a teljes világot öleli fel, egy teljes költészeti világ darabjaiból építkezik, melynek a világirodalom neves szereplői ugyanúgy szerves alkotóelemei, mint ennek részeként kiemelten az elsajátított magyar irodalom. A *Zsoltárok* (mint ez a belső borítón címként szerepel) megszólíthatóságát mégsem a hagyományok összességében látom, noha ez láthatóan alapvető részét képezi, hanem két markáns hatás irányból: Pilinszky János *Kráter* kötete felől és a cseh irodalom ismert szereplői, leginkább Hašek és Hrabal, illetőleg a szintén prágai kötődésű Kafka felől.

A zsoltárok világának „négy sarkköve a panasz és a dicséret, a bűnvallomás és a könyörgés. Az Is-

tennel kapcsolatot teremtő, párbeszédre vágyó ember életének alapvető szituációi. Madártávlatból szemlélve vagy első benyomásainkra hagyatkozva kifejezőkészségüket közhelyesnek érezhetjük. A megszokott szavak azonban megterhelt szavak⁴ — foglalja össze Simon T. László a bibliai zsoldárok nyelvi regiszterének karakteres vonásait, hogy Pilinszkyt idézve a közhelyekről, azok kétféle jelentésére irányítsa figyelmünket. „Az egyik: halott hely, betemetett forrás. A másik: szent hely, jelenünk és a századok, múltunk és örök jövőnk metszési pontján. Nélkülük lehetetlen az ember többszörös realitásának megvalósítása, míg bennük és általuk létünk egyszerre zajlik az aktualitások és az időtlen realitások síkján.”⁵ Ebbe a nagy múltú, bizonyos nosztalgiával és az archaikus szövegeket kísérő megilletődöttséggel olvasott műfaj világába belehelyezkedő, erre a világra folyton visszavisszatekintő, azt játékosan továbbíró költői létmód elevenedik meg Vörös István zsoldáraiban, ahol az egyes költemények közös költői helyé válnak, részévé egy univerzumnak, melynek centruma gyakran az én („a levegő egyetlen / szóval lett tele: én, én, én.” *LXXXIX. zsoldár*), beszélője épp ezért nem ritkán parancsoló módon fogalmaz („Csak engem szeress, / ne jótékonykodj!” *XLIV. zsoldár*), mivel költőjeként maga is teremtője, szavaival alkotója. A létrejött új, a gyermeki lélek szerint elképzelt egocentrikus kisbolygó pedig a világnak olyan ábrázolását mutatja, melyben Adyt idézve „[m]inden egész eltörött”, amely kijelentéshez Hrabalról szólva az irodalomtörténész költő reményt keltőn hozzátézi: „de azért darabjaiban maradéktalanul megvan”.⁶ Ennek valóságára pedig ugyancsak az irodalomtörténész figyelmeztet, amikor azt állítja, hogy „az irodalom maga sem pusztán vonatkozásban van a valósággal, hanem része. Semmiképp sem tükrözheti a valóságot, hiszen inkább formálja” (24.), így válik a *Százötven zsoldár* a lélek állapotainak százötven alkotó variációjává, az olvasás folyamatában születő képződményeivé, melyek egymással is, az átírt szöveghelyekkel is teljesen esetleges, szinte véletlenszerű kapcsolatot létesítenek.

A fenti idézetek leelőhelyét, *A švejski lélek* című tanulmánykötetet olvasva ráadásul feltűnő, hogy elméleti megállapításaiban a *Százötven zsoldár* költői alapvetése is kirajzolódik, mivel lényegüket érintő elemző szempontokkal gazdagítják a meglátásokat, mint a következő megjegyzések: „[m]inket tehát épp az öntörvényűség megvalósulása érdekel vizsgálatunk során. Vagyis a szabadság és megkötöttség lehetséges aránya” (12.), vagy: „Švejk tehát első perctől ott áll vizsgálódásunk módszertani problémái közelében, ahogy a tematikának is szimbolikus figurája. De mit keres Švejk a hetvenes években? Semmit. Csak mint védőszent (védő-

szörny?) van megidézve.” (13.) A zsoldárok világában sem közvetlen a hatás, de alkati vonzása nyomot hagy a szövegeken. Hisz a *különös* kötetbeli hatóereje legfőképp a humor felrázó erejében áll, a nevetésben, egy olyasféle erény jegyében, „amely azáltal, hogy megneveteti a bírót, megszünteti benne a nyomasztó érzéseket, gyakran oldja a tárgyira irányuló feszült figyelmét, olykor felfrissíti, kiközkenti az unalomból és a fásultságból”.⁷ A folytatásban azonban, miszerint „[h]ogy mily nagy nehézség rejlik ebben...”,⁸ már nem merül fel a *Százötven zsoldár* szövegeinek alkotója, ki anyanyelvén beszélve Hrabalt és Hašek hősét, kapcsolódásuk érzékeltetéseként Švejk nevét két kötet (tanulmány- és prózakötet) élére is választotta. A prágai főhős lappangó jelenlétével tehát érdemes számolni Vörös István szövegeinek elemzésekor, mert „Hašek képes volt egy új figurát beléptetni az általános irodalmi tudatba, sőt akár azt is mondhatnánk, hogy a tudatalattiba egy olyan korban, amikor a jelentős művek nagy része már meglevő figurák, irodalmi sémák újrateemtésével bibelődött”. (210.) Vagyis a hős kilép az irodalmi közegekből, a valóságnak olyan leképeződését nyújtja, mely már „saját magunkra nyit rá”.⁹ Ahogy a tanulmánykötetben az irodalomtörténész költő folytatja: „Nem úgy tekintjük [Švejket] mint valaminek a végét, hanem sokkal inkább, mint ami valaminek a kezdetéről szól.” (209.) „De Švejknek van egy tágasabb értelmezési lehetősége is. A szolgálta és úr irodalmi tradíciója. Melyből már csak a szolgálta maradt. Az úr cserélhető, elhanyagolható.” (216.) A felfogás visszaköszön a zsoldárok teremtő-teremtett viszonyulásában is „Uram, te elmaradtál / a világtól Téged / a kor maga mögött hagyott.” (*V. zsoldár*). Mindamellet tehát, hogy „az absztrakció különböző lépcsőin” (24.) mozgunk, Hašek regényírói képzelete mélyreható nyomot hagyott a zsoldárok világában.

A kötet gyermeki létállapotot imitáló egocentrikussága, valamint az ironia és a paródia mindvégig meghatározó kettős kódolása is innen eredeztethető, ennek játéka pedig egy (ál)naiv és impulzív viszonyt jelző nyelvi regiszterben jelenetездődik („Józan vagyok. Kitalált / világból kiáltok hozzád / a te kitalált világodba. / Egyenlők vagyunk.” *CXXX. zsoldár*), kiegészülve az archaizáló szöveghagyomány vallomásos megszólalásaival, mely ennek a parodizáló kedvnek valójában a célpontja, és a tragikus-vallomásos karakterből a kiközkentő események elemi erejű elfogadásához vezet: „Švejk figurája felfogható lélekvezetőként, de egészen máshová vezet, mint gondolnánk. Nem az élethez, hanem a semmihez. Nem a léthez, hanem a túléléshez.” (220.)

Mert a zsoldárok szintén „vallomásos megszólalások, melyek azon a fikción alapszanak, hogy el-

hangzanak" (103.), és elhangzásuk által egyértelműsítik a paródia lényegi összetevőjét, ugyanis „[a] paródia annyiban létezik, amennyiben a mű mögött felsejlik a másodík, a parodizált sík”.¹⁰ És ha a két sík egyértelműen felsejlik is, a humor forrása is egyértelműen kitetszik. A humor nem önmagára, hanem a megszólalásra irányul, a vallomás elhangzó jellegzetességére, egyben az alanyi költészet kiindulópontjára, melyet helyenként egyenesen életrajzi jegyek vesznek körül. A beszélő „énnek ez a többszöröződése (szétraajzása) fontos jellemzője”. (109.) Naivitásában ez a humor komolyan tűnik, komolyságában könnyedén humorosnak, ez teremt olyan, a stabilitás-instabilitás határán mozgó értelmezői viszonyt, melynek során az olvasó elfogadja a fikció lényegi összetevőjét: a beszélő ajánlatát. Ezáltal számúzható a paródia célpontjává váló vallomások mögül a jelentés tragikum, ahogy ezt a teremtett és a teremtő dialógusa is nyilvánvalóvá teszi: „A mélyből kiáltok, / nyomorúságomban vergődöm. / Miért jöttök mindig / ezzel a mélységgel? / Most a tenyeremben tartalak. / Most bekaplak, / mint egy gyógyszer.” (CXXXVIII. *zsolttár*).

A trópusalkotó kedv a paródia stilisztikai összetevője, a vallomásos költészet alapépítményeként kerül a paródia célkeresztjébe, a félkomoly és álnaív alanyi költő megformálásába: „Kívánczik, sőt emésztődik / a lelkem az úrnak tornácai / után. Az úrnak előszobái, / teraszai után. Vágyakozom / az úr körfolyosói- és hátsó lépcsőire. / Zokogok az úr lichthofáért.” (LXXXIV. *zsolttár*). Ezeket a helyeken a metonímia „elárulja íróját, hogy nem a jelenetben, hanem a mondatban van benne”. (42.). Nem az egyes nyelvi kifejezések, hanem a költemények egésze szolgál az értelmezés alapjául, sőt a zsolttárok összessége a jelentés hatósugara.

Naiv és felforgató humorával a kötet megerősíti az Arisztotelésztől Babitsig terjedő felfogást, miszerint az irodalom alapjaiban véve parafrázis, „[m]inden irodalmi mű korábbi művek interpretációja”.¹¹ De nem csupán parafrázis, hanem az új kontextus új értelmezést is von maga után, az eredeti szöveg számára sem marad következmények nélkül az újírás. Még ebben a vonásban is párhuzamok fedezhetők fel a bibliai zsolttárokkal, melyekben a különböző textusokra való utalás, sőt a parafrázis is megtalálható.¹² A kötet nem is áll meg a zsolttárok átírásánál, valójában a kör sokkal szélesebb — a kötet egy-egy verse kortárs és műveikben továbbélő költők, írók interpretációját is magába foglalja, vitatkozik velük, kijelöli folytathatóságuk lehetséges irányvonalait, így a zsolttároskönyv valójában a költészetről szól, a költészet mibenlétéről, élő és meg-megújulni kész lényegéről. A tág perspektíva eredője pedig az a költői eljárás, mely a költemények egyes sorait több érte-

lemben is érvényben tartja, önmagán belül is újírja, így a nyelv relativizmusát, a nyelvi kifejezés egyértelműségét a szemünk előtt bontja le, hogy majdan egyetlen nagy ívben építse fel, a zsolttárok bibliai szöveg-hagyományt idéző nyelvi-stilisztikai regiszterében, mely a paródia alapját, de nem tárgyát képezi. A paródia ugyanis abból táplálkozik a kötetben, hogy megőrzi az archaikus regisztert: behelyezkedik költői világába, ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi a hozzá való viszonyulás mindenkor kétséges kimenetelét.

A zsolttárok műfaját közös költői helyként, szent közhelyként felelevenítő költő átíró alkátával a valóság benyomásainak lebontásait és újírásait követően tehát természetszerűleg érkezik el az általa olvasott szépirodalmi szövegek újírásához. Ez esetben, hogy nem kevesebbet vállalt, mint a Bibliában található *Százötven zsolttár* programszerű átírásának maradéktalan teljesítését, kimondatlanul is kapcsolódott ahhoz az elgondoláshoz, miszerint „[e]z a könyv a zsigereinkben van”. Az André Chouraqui gondolatát idéző Simon T. László tanulmánykötetében hozzáteszi: „Ennek ellenére a zsolttárokkal ismerkedő olvasó nem ritkán visszahőköl nyelvezetük vaskossága előtt, sőt az őket rendszeresen imádkozót is újra meg újra próbára teszik erőszakkal teli képeik.”¹³ Ami tehát a zsolttárok olvasójának is elemi tapasztalata, az más tényezőkön keresztül, de ugyanúgy a *Százötven zsolttár* olvasójának is elemi benyomásává válik. Mert az archaikus műfaj zsigeri jelenvalósága és a vele párbeszédbe, az elfogadás és a vita beszédhelyzetébe érkező kijelentések egymást hol felerősítik, hol kioltják. Ezen ellenpólusok közül szólnak a zsolttárátiratok, az Istenről való beszéd közmegegyezően alapuló határainak folyamatos átlépésével, hogy elvezessenek a különös evokatív hatásképző mechanizmusán keresztül az általánosan ismert tapasztalati közeg felé.

De mi is ez az általánosan ismert tapasztalati közeg? Ennek megfogalmazásához a *Százötven zsolttár* természetképeinek leírásával lehet válaszolni, melyek leginkább archaikusan maradtak meg némely zsolttárátiratban, jelezve a közös hely örökérvényű evidenciáját: „Ki látta már a Föld / oszlopait? / A Hold háztetejét, / melyre százévenként / egy aranyszínű csepp hullik a semmi felől? / Nem a Nap könnye.” (LXXV. *zsolttár*). A képek hatóerejét gyakran az ismert természeti helyek felelevenítésével, új láttatásával éri el a szöveg, melyek a realitás-szürrealitás határán állnak, s új képzetek keletkezését jelenetkeznek. Rajtuk keresztül úgy állít a zsolttár, hogy közben tagad, vagy épp úgy tagad, hogy közben állít („Ne tulajdoníts / a szív félre-
verésének a kelleténél / nagyobb jelentőséget.” LXXV. *zsolttár*), s a paradoxonok világába, a szürrealis ábrázolások mezsgyéjére vezet a maga

önvilágamító¹⁴ módján azáltal, hogy miközben a képek érzéki asszociációs bázisa a természeti világ, a tapasztalati közeg, ezt az általános emberi vonatkozások, mint a vonzalom és taszítás, a szeretet és utálat különös társításával vegyíti. Az egyszerű, közhelyesen szép, helyenként azonban a széphez egyáltalán nem kötődő képzeteket érzéki megfogalmazásával hozza közel. Az ég, a Nap, a Hold, a csillagok mind többször is jeleneteződnének, mert — Pilinszkyhez visszatérve — a közhely egyben „szent hely, jelenünk és a századok, múltunk és örök jövőnk metszési pontján (...) olyan, mint a megunt és elhagyott atyai ház, mely hűtlenségünkben is lankadatlanul egész egzisztenciánk legmélyebb megértését kínálja fel számunkra”. Ez a hely jelen esetben pedig a zsolttárok műfajának tisztása, s megértéséhez Pilinszky János köteinek képi világához kell visszanyúlni, mint azt az első két Pilinszky-kötet több költeményében megidéző sorok is jelzik: „Törekeny ür-üvegéből csiszolt égitestek. / Aztán fölhangzik a nap beszéde, / és átvilágít mindent. Csak egy Kőszikla áll / sötéten, komoran, kophatatlanul. / Körülötte, mint tenger, hullámoz a táj. / Hullámoz a világ szövete és fölgyűrődik.” (XIX. zsolttár), vagy az *Apokrifre* rájátszó sor is megjeleníti: „A szülő nő arcát ismeritek?” (CXIII. zsolttár).

A zsolttárokban mégis erőteljesebb a *Kráter* című kötet hatása,¹⁵ ám a hetvenes évek személytelenítő tendenciájának megnyilvánulásaként is jellemzett Pilinszky-költészet megidézései a 2015-ös megjelenésű kötetben személyes indulati tartalmakkal telnek meg, a „paradoxikus önreprezentációs”¹⁶ nyelvi alakzatok a végsőig bontják a gondolati tartalmakat: „Ímé, mily jó és mily / gyönyörűséges, amikor / együtt lakoznak az atyafiak. / Ímé, mily rút és mily / iszonyatos, amikor / egymás ellen fenekednek az atyafiak. / Ímé, mily jó és mily / gyönyörűséges, amikor egymás ellen fenekednek az atyafiak. / Ímé, mily rút és mily / iszonyatos, amikor együtt lakoznak az atyafiak.” (CXXXIII. zsolttár). A Pilinszky-versekben működtetett paradoxonok Vörös Istvánnál egészen a nyelv szerkezetéig kísérik az átalakulást, szóalkotásokkal támogatva a meglátások kifejeződési tartományait: „Aligén. Mégsemte. Mindigő.” (XXXIX. zsolttár).

A mottóban idézett, Ciorantól származó Takács Zsuzsa-verssor a Borbély Szilárd emlékére írt költeményből a tragikus végkifejletet sejtető aggodalommal, megrendítő hatással kérdez. Ennek Vörös István zsolttáratiraiban is folytatólagosan jelenlévő iránya („Mindörökre szeretsz minket?” LXXXV. zsolttár) időszertiségből az örökkévalóságba lépteti a látóhatárt, de a tragikum helyett a mindent felforgató és újraíró ironia árnyalt közegébe helyezi a kérdést. A kérdést, a kérdezőt, a válaszadás vá-

rományosát — egy történelmi és hitéleti rétegződésen átnyúlóan is meglehetősen biztonsággal utalva a kérdés- és a válaszlehetőségek egyformán zavarba ejtő variációira, melyek közvetlen előzményei között a kései Pilinszky-költészet ellenpontozó, paradoxikus grammatikája meghatározó kiindulópontként szerepel. A paradoxonok mozgásának lenyomatát, melyet a nyelvi-nyelvtani formák kiüresítése és új tartalommal való feltöltése, majd ezt követően ismételt megváltozása örök mozgásban tart, archaikus nyelvi regiszterrel idézi fel Vörös István, visszatérően is kivételes látványt teremtve, érzelmi vonatkozásában magával ragadó rálátással: „Megmozdul a föld / meglepetésében, és / megnyugszik örömeiben. / Hegyek emelkednek / tiltott helyeken.” (CXXXIII. zsolttár). (Jelenkor, Pécs, 2015)

SZALAGYI CSILLA

¹Vö. Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. (Ford. Papp Zoltán.) ICTUS, Szeged, 1997, 23.

²Vörös István: *Hatványok között. Bertók László nyolcvanéves*. Élet és Irodalom, 2015. december 4.

³Az idézet megtalálható Vörös István prózakötetének fülszövegében is: Vörös István: *A švejski lélek*. Holnap Kiadó, Budapest, 2002.

⁴Simon T. László: *Hozzatok szavakat magatokkal! Közelítések a zsolttárokhoz*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 6.

⁵Pilinszky János: *A kétféle közhelyről*, idézi Simon T. László: i. m. 11.

⁶Vörös István: *A švejski lélek*, i. m. 110. (A következőkben a kötetből vett idézeteket az oldalszám megadásával jelölöm.)

⁷Marcus Fabius Quintilianus: *Szónoklattan*. (Ford. Adamik Tamás et al.) Kalligram, Pozsony, 2008, 6,3,1.

⁸Uo.

⁹Michel Henry: *Az élő test*. (Ford. Farkas Henrik et al.) Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013, 117.

¹⁰Jurij Tynjanov: *Dosztojevszkij és Gogol*, idézi Tarjánny Eszter: *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Universitas, Budapest, 2013, 93.

¹¹Vörös István: *A regény nevű hangszer*. Műhely, 2008/1. 63.

¹²Vö. Simon T. László: i. m. 98.

¹³Simon T. László: i. m. 6.

¹⁴Hrabal szóalkotásaként áll a kifejezés, melyre *A švejski lélek* kulcsszóként utal. Vö. Vörös István: *A švejski lélek*, i. m. 97–152.

¹⁵Egybehangzóan Vörös István *Megmenekülni a fizikától* című esszéjében foglaltakkal: „Ő [Pilinszky János] volt a lélekvezetőm, olvasási tanácsadóm, költő-példaképem. A kései versek felől közelítettem, a *Végkifejlet* kötet volt, ami először a kezembe került, és elementáris hatással volt rám.” <http://barkaonline.hu/tunderkert/5218-voros-istvan-megmenekulni-a-fizikatol> [elérés: 2016. április 16.]

¹⁶Tolcsvai Nagy Gábor: *Pilinszky János*. Kalligram, Pozsony, 2002, 164.